

МЕТАФАРЫ-ФІТОНІМЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Асаблівасцю сучасных даследаванняў па метафары з’яўляецца іх кагнітыўны характар, калі пераноснае значэнне слова разглядаецца як асноўная ментальная аперацыя, як спосаб пазнання, структурыравання і тлумачэння свету, разумення нацыянальнай, індывідуальнай і сацыяльнай самасвядомасці. Такі падыход дазваляе выявіць першасныя вобразы (архетыпы), якія маюць калектыўны неўсвядомлены характар.

З гэтага пункту гледжання мы разгледзелі метафарычныя значэнні слоў тэматычнай групы “Расліны”. Былі прааналізаваныя 83 моўныя метафары, зафіксаваныя ў “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы”, і 92 метафары, выбраныя з твораў беларускіх пісьменнікаў. Прааналізаваныя лексемы мы аб’ядналі ў наступныя лексіка-семантычныя групы – “Склад расліннага свету”, “Часткі раслін”, “Жыццёвы цыкл раслін”, “Якасці раслін”.

Пры метафарызацыі фітонімаў часцей за ўсё (48 %) перанос значэння адбываецца ў межах тыпу **расліна – чалавек**.

Раслінныя метафары ў беларускай мове ўжываюцца для апісання ўзросту, сямейнага статусу, асабістых якасцей і іншых характарыстык чалавека: **атожылак** – ‘нашчадак, патомак’, **дуб** – ‘пра высокага моцнага чалавека’, **зялепуха** – ‘пра маладога, неспрактыкаванага чалавека’, **мімоза** – ‘пра надзвычай крыўдлівую, сарамлівую асобу’, **пень** – ‘пра бесталковага, абьякавага да ўсяго чалавека’, **перац** – ‘пра задзірлівага, з’едлівага чалавека’ і інш. Як можна бачыць, значэнне ‘чалавек’ набываюць словы лексіка-семантычнай групы “Склад расліннага свету”, якая аб’ядноўвае назвы раслін і іх пладоў.

Лексемы, што абазначаюць жыццёвы цыкл раслін і якасці раслін, ужываюцца для перадачы псіхічнага і фізічнага стану чалавека: **абвясць** – ‘пазбавіцца сілы, бадзёрасці, энергіі, здольнасці дзейнічаць; зрабіцца вялым, расслабленым’, **расквітнелы** – ‘які стаў прыгожым, здаровым, дасягнуўшы росквіту’, **адцвісці** – ‘адкрасавацца (пра маладосць, жыццё і пад.)’, **пераспелы** – ‘які выйшаў з гадоў, узросту, уласцівага якому-небудзь становішчу’, **расцвісці** – ‘дасягнуць пары росквіту фізічных і духоўных сіл’ і інш.

Варта адзначыць, што ў беларускай мове існуе шэраг метафар для апісання раслін, у якіх пераноснае значэнне набываюць словы, што першапачаткова адносяцца да семантычнай сферы чалавек: **лахматы** ‘густы, кучаравы; з няроўнымі галінкамі, лістамі’, **кучаравы** ‘з густой пышной кронай’ і інш.

Узнікненне такіх метафар абумоўлена старажытнымі анімістычнымі поглядамі на расліну як жывую істоту. У еўрапейскім і, у тым ліку, славянскім фальклоры захавалася шмат міфаў пра паходжанне раслін ад чалавека [1, 2]. Як паказваюць даследаванні, архетып **расліна – чалавек** вельмі старажытны і вядомы вялікай колькасці этнасаў, пра што сведчыць значная пашыранасць раслінных метафар у літаратуры розных народаў [5].

І.Г.Франк-Камянецкі сцвярджаў, што паэтычныя метафары генетычна звязаны з міфам і з'яўляюцца адлюстраваннем працэсу развіцця мыслення [5]. Архетып **расліна** – **чалавек** атрымаў сваё развіццё ў індывідуальна-аўтарскіх метафарах, створаных беларускімі пісьменнікамі паводле рэгулярнага тыпу пераносу: *Што княжаму дружынніку дзяўчына-дзічка з лясной баярскай сядзібы?* (Дайнека Л. След ваўкалака); ... *гэта ж яго, Барысы, сын. Яго сын! Гонкі, віхрасты, няйначай, клёнік* (Бондар Т. Спакуса); — *Во, якія гэта хлопцы: націна* (Адамчык В. Хата); *Астатні год ён [Імполь] стаў выглядаць на мужчыну... І Ваця ўчула свежую моц маладога грыбка, што, падняўшы кастрыцу, вылез на самай дарозе...* (Адамчык В. Чужая бацькаўшчына); *У тых, хто забывае дабро, хто забывае бацькоў, продкаў, бог высушвае сэрцы, і гэта ўжо не людзі, а балотны трыснёг* (Дайнека Л. Меч князя Вячкі). У прыведзеных кантэкстах узуральнае значэнне ‘чалавек’ набываюць назвы раслін **дзічка, клёнік, грыбок, трыснёг**. 23 анімістычныя метафары, утвораныя ў межах адзначанага тыпу пераносу, прыводзіць у сваёй манаграфіі В.Д.Старычонок [4]: **баравік, бярозка, валуй, каліна, лілея** і інш.

Не зафіксаванае слоўнікамі значэнне набываюць назвы пладоў розных раслін, калі яны абазначаюць назвы частак цела чалавека: **баклажан** – ‘твар’, **арэх, вішні, слівы** – ‘вочы’, **гарбуз** – ‘жывот’ [4]: *Вашы позіркi сустрэкаюцца, і паміж імі напраўду ўзнікае невідочны, але жывы пульсоўны ток, канал сувязі – і яно невыпадкава, бо гэтыя вочы, дзве спелыя чорныя слівіны – фантастыка! – нібыта знаёмыя табе...* (Арлоў У. Маша і мядзведзі).

Многія з прыведзеных метафар можна называць патэнцыяльнымі моўнымі метафарами [3]. Так, вельмі частотным ў беларускай мове з’яўляецца ўжыванне назоўнікаў **кветка, яблык (яблычак)** са значэннем ‘маладая прыгожая дзяўчына’: *Яна была пакаёвай кветкай, якая байца холаду і ветру, спёкі і дажджу* (Дайнека Л. Меч князя Вячкі); “*Ох, і яблыка! Белы наліў!*” – *аднойчы... пажартаваў пра Кацярыну іхні стараста, Дземідовіч* (Далідовіч Г. Пабуджаныя). У творах розных беларускіх пісьменнікаў нярэдка новае, не зафіксаванае слоўнікам значэнне ‘чалавек, народ’ набывае слова **дрэва**: “*От яна – новага сіла, ад самога Глушаковага дрэва адрывае галіны. Роднага сына адарвала!..*” (Мележ І. Подых навалыніцы); — *Разумееш, што селянін – тое ж садавае дрэва, трусі яго колькі хочаш, але пад корні не заглядвай* (Чыгрынаў І. Плач перапёлкі); *Няхай мы – тыя дрэвы ў полі, што стаяць пад ветрам, няхай нахіляюцца галіны ў той бок, куды дзьме вецер* (Колас Я. На ростанях).

Другая значная колькасць раслінных метафар (30 %) ствараецца ў межах тыпу пераносу **расліна** – **абстракцыя** (размяшчэнне ў часе). Фітонімы становяцца сродкам абазначэння розных этапаў у развіцці чаго-небудзь. Метафары паказваюць першае з’яўленне: **зерне** – ‘зародак, ядро чаго-небудзь; зыходны пачатак’, **расток** – ‘першыя прыкметы, рысы чаго-небудзь новага; парасткі’; прамежкавы этап развіцця: **адпачкавацца** – ‘аформіцца ў самастойную адзінку, выдзеліўшыся з агульнага цэлага’, **квітнець** – ‘паспяхова развівацца, знаходзіцца ў спрыяльных для развіцця ўмовах; працвітаць’, **укараніцца** – ‘трывала замацавацца; атрымаць шырокае распаўсюджанне, увайсці ў звычай, звычку’; і вынік развіцця: **плод** – ‘вынік, прадукт якой-

небудзь дзейнасці’, **росквіт** – ‘найвышэйшая ступень развіцця, уздыму чаго-небудзь, лепшая пара ў развіцця каго-, чаго-небудзь’. У межах гэтага тыпу пераноснае значэнне набываюць словы лексіка-семантычных груп “Жыццёвы цыкл раслін” і “Частка раслін”. Мастацкая літаратура пацвярджае ўстойлівасць адзначанага архетыпу: *Наша ж паэзія – як кветка, што толькі пусціла парасткі. Навіна, рунь зялёная!..* (Мележ І. Подых навалініцы); *Ой, гэтая любоў! Расцвіла не ў час, як кветкі напрудвесні* (Мележ І. Мінскі напрамак); *Ружы, піжмы і палыны зацвіталі і адцвіталі, зеляніліся і вялі ў дзяўчыніным сэрцы* (Чорны К. Зямля). У прыведзеных кантэкстах індывідуальна-аўтарскае значэнне набываюць словы **навіна, рунь, расцвітаць**, якія абазначаюць этап з’яўлення пэўнай з’явы ці пачуцця, дзеясловы **адцвітаць, зеляніцца, вянуць** абазначаюць прамежкавы этап у развіцці пачуццяў.

Вытокі ўзнікнення гэтага тыпу пераносу трэба шукаць, як нам здаецца, у старажытным успрыняцці часу земляробам, калі жыццёвыя цыклы раслін суадносяцца спачатку з развіццём чалавека, а потым пераносяцца на абстрактныя паняцці і ўспрыняцце часу ўвогуле. Сведчанне гэтаму – абрадавы каляндар беларусаў, які цалкам падпарадкаваны жыццёваму цыклу раслін і, як працяг, стадыям земляробных работ.

Такім чынам, аналіз метафар-фітонімаў дазваляе выявіць наступныя заканамернасці: у аснове большасць раслінных метафар ляжаць два асноўныя архетыпы – **расліна-чалавек** і **расліна-час**. Моўныя дадзеныя знаходзяць сваё пацверджанне ў беларускім фальклору і дадзеных этналогіі.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская міфалогія: энцыклапедычны слоўнік. – Мінск: Беларусь, 2004. – 592 с.
2. Малоха, М. Фразеологизмы с концептом «дерево» в зеркале народной культуры (на материале восточнославянских и польского языков) / М.Малоха. – Минск: Тэхналогія, 1998. – 141 с.
3. Складарская, Г.О. Метафора в системе языка / Г.О. Складарская. – СПб: Наука, 1993. – 151 с.
4. Старычонок, В.Д. Метафара ў беларускай мове: на матэрыяле субстантываў: манаграфія / В.Д.Старычонок. – Мінск: БДПУ, 2007. – 190 с.
5. Франк-Каменецкий, И.Г. К вопросу о развитии поэтических метафор / И.Г.Франк-Каменецкий // Аверинцев С.С., Франк-Каменецкий И.Г., Фрейденберг О.М. От слова к смыслу: проблемы тропогенеза. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – С. 28-81.